

ПРЕСПАНСКИОТ ДОГОВОР, ЕТНИЦИТЕТОТ И НАЦИОНАЛНОСТА

Кратка содржина

Преспанскиот договор (ПД) склучен меѓу Атина и Скопје беше замислен како конечно решение на „прашањето за името“. Но, спорот никогаш и не беше само за државното име, што се потврди и со текстот долг 20 страници. Мноштво други одредби треба да се применат erga omnes (на меѓународен и на домашен план). И покрај инсистирањето на надворешните медијатори дека прашањата на етницитетот, националноста, културата и јазикот не се предмет на спор, сепак, токму овие прашања станаа централни, но се и Ахиловата пета на Договорот. Статијата не се занимава со концепциските и теориските аспекти на етницитетот и националноста, но тврди дека Договорот не само што ги регулира овие прашања туку и претставува правна интервенција во сферата на етничкиот и националниот идентитет со импликации и за двата. Наместо конечно решение за еден продолжен идентитетски конфликт, ПД симболично го преотвора старото македонско прашање во нова форма со старата содржина. Оттука, тој не го решава спорот, туку дополнително ја усложнува идентитетската безбедносна дилема.

Клучни зборови: МАКЕДОНИЈА, ГРЦИЈА, СПОРОТ ЗА ИМЕТО, ЕТНИЦИТЕТ, НАЦИОНАЛНОСТ, ПРЕСПАНСКИ ДОГОВОР

1. Пролог: спорот за името

Македонската демократска транзиција беше обележана не само со вообичаените политички и економски трансформации типични за сите постсоцијалистички земји, туку и со уникатните предизвици поврзани со т.н. прашање за името. Апликацијата за членство во ОН беше поднесена во јули 1992 година, но земјата беше примена дури во април 1993 година. Резолуцијата 817 на Советот на безбедност утврди дека на земјата, за сите цели во рамките на ОН, ќе ѝ се обраќаат провизорно како на „бивша југословенска Република Македонија“ сè до решавањето на разликата која се појави во врска со името на државата“. Безбедносните грижи го засенија принципот на еднаквост, како и нормите втемелени во Повелбата на ОН. Новата држава беше примена во ОН со отво-

рено кршење на член 4 од Повелбата, којшто ги дефинира критериумите за прием (Janev, 1999).

Проблемите со Грција не запреа, што се покажа со трговското ембарго од февруари 1994 година кое имаше цел „да го вразуми Скопје“ (UPI, 1994). Тоа коинцидираше со постојното ембарго на ОН во однос на СР Југославија. Во текот на 19-месечната комбинирана блокада, Македонија имаше огромни економски загуби. По силното меѓународно посредување, состојбата се надмина со потпишување на Времената спогодба (1995). Грција се обврза дека нема да го попречува зачленувањето во меѓународните организации доколку се користи референцата БЈРМ. Но, противењето во однос на името остана огромен проблем во контекст на организациите во кои Грција има право на вето. Неуспехот од Самитот на НАТО во Букурешт во 2008 година придонесе за текот на политичките случувања во Македонија. Наредната деценија ќе биде обележана со процесот на внатрешно градење нација (national building) со акцент на јакнење на националната гордост и историски традиции, преку проектот познат како „Скопје 2014“.¹ Правната победа пред Меѓународниот суд на правдата, кој утврди дека Грција ја прекршила Времената спогодба, а дека Македонија не презела никакви акти што би значеле иредентизам или однесување спротивно на Спогодбата, не значеше излегување од ќор-сокакот. Напротив, и НАТО и ЕУ потврдија дека пресудата нема влијание врз нивните внатрешни процедури на носење одлуки, па така притисокот врз послабата (македонската) страна стана уште посилен.

Изборот на покооперативна влада во Скопје беше резултат на длабока политичка криза, меѓународно посредување и на процес на промена на режим (regime change). Без претходна јавна или експертска дебата, но и без дијалог со политичката опозиција, сите напори се насочија кон затворање на две отворени прашања со соседите (Бугарија и Грција), кои отсекогаш го доведуваа во прашање постоењето на македонскиот етнички и национален идентитет. Во овој текст ги анализираме

¹ Владиноот проект „Скопје 2014“ стана централна точка на политичката конфронтација. Опонентите (како и меѓународните посматрачи) го збогатија англиско/македонскиот речник со нов збор „антиквизација“ (иако многу поточен е изразот што го употребува Проева-антикоманија). Клучната премиса е дека Груевски ја поделил македонската нација на „антички Македонци“ и на „словенски Македонци“. Но, резултатите од некои истражувања го доведоа во прашање успехот на овој проект, на што укажуваат големите разидувања помеѓу државниот наратив и перцепциите на граѓаните за она што претставува „вистински македонски идентитет“. Види: *Skopje 2014 Project and its Effects on the Perception of Macedonian Identity Among the Citizens of Skopje*, Skopje: Institute of social sciences and humanities, 2013, достапно на: <http://www.isshs.edu.mk/wp-content/uploads/2017/05/1.-sk2014-eng.pdf> (пристапено на 16 април 2019 г.).

само идентитетските аспекти на ПД; но, целата сложеност на идентитетските прашања може да се види само во контекст кој би го вклучил и договорот склучен меѓу Скопје и Софија.

2. Значењето на етницитетот и националноста во контекст на прашањето за името

Прашањата на етницитетот и националниот идентитет беа длабоко вкоренети во суштината на македонското прашање од самиот почеток (Shkaric et al., 2009; МИС, 2012). Проблемот со името во 1990-тите години само ги разбуди старите духови. Виберг (1993, 107) укажа на корените на проблемот преку концептот на социјалната безбедност, односно на безбедноста на идентитетот на Македонците кои се чувствуваат загрозувани од соседите во однос на одделните елементи на идентитетот (јазикот, религијата, територијата/името и конститутивниот статус во државата). Зборувајќи за македонско-грчката оска на проблемот, треба да се укаже дека со години официјалната интернет-страница на грчкото Министерство за надворешни работи користеше аргументи дека самата употреба на името Македонија имплицира посегнување врз грчкото културно наследство, историја и идентитет повеќе отколку територијални амбиции. Со други зборови, спорот беше повеќе околу „кражбата на историјата и идентитетот“ отколку територијата на членката на НАТО. Од друга страна, македонската официјална позиција никогаш и не била ексклузивистичка во однос на различните државни контексти во кои се употребува името. Но, поради асиметријата на моќта, грчката позиција се наметна и на меѓународен план.

Ковен (2000) утврдува три начини на употреба на името „Македонија“ од страна на македонските граѓани и дијаспората: нешто што се однесува или на античкото кралство или на историски воспоставената (но нејасно дефинирана) територија која е „поделена“ меѓу Грција (Егејска), Србија (Вардарска) и Бугарија (Пиринска Македонија) во 1913 година. Третата употреба се однесува на Република Македонија. Од друга страна, Грците го користат терминот за означување на северниот дел на нивната национална држава или за означување на „не сосема прецизното демаркирање на античкото кралство Македонија“. Зенакос (2018) предупредува дека национализмот на грчката држава е претставен како огромен и директен скок во античката слава. Оттука, Македонија, во грчкиот наратив, може да се однесува само на античка Македонија – која била „ослободена“ во војните од 20 век. Проева (2010) упатува и на фактот дека панхеленистичката интерпретација на историјата се потпира на митот за Грција како дулка на целата европска цивилизација.

Метју Нимиц, посредникот на ОН, постојано тврдел дека прашањата во врска со (македонскиот) „идентитет“ не се дел на неговиот

мандат. Според него, стануваше збор за формулирање на името на државата за дипломатски цели, кои не би имале влијание врз обичните граѓани: „Не преговараме за идентитетот. Да беше така, јас немаше да бидам тука“ (BBC, 2017). Во февруари 2018 година, тој експлицитно изјави дека не слушнал дека „грчката страна го негира идентитетот на луѓето што живеат во Македонија“ (Marusic, 2018). Ова е тешко да се земе како кредибилно, имајќи го предвид фактот дека грчката официјална политика околу прашањето беше јасна и континуирано и јавно потенцирана, и тоа не само на интернет-страницата на Министерството за надворешни работи. На пример, влијателниот провладин тинк-тенк ЕЛ-ИАМЕП (2012) ја образложи суштината на грчкото гледање на проблемот веднаш по објавувањето на пресудата на МСП: „Пресудата на МСП го менува пејзажот и ја префрла стратегијата на Грција од сферата на меѓународното право во таа на политиката... Затоа, од големо значење е што Грција уште еднаш ја нагласи вистинската природа на прашањето, кое не се однесува само на името „Македонија“ и неговите изведени атрибути, туку ги подразбира и сензитивните прашања на националниот идентитет за жителите на БЈРМ, како и за жителите на регионот Македонија во Грција. Прашањето за името, исто така, се однесува и на начинот на кој се користи историјата и треба да доведе до запирање на намерното извртување на историските факти со цел да се креира „националниот мит“. „Погледнато низ оваа историска перспектива, евидентно е дека ПД е концесија пред грчкиот национализам, а не македонскиот: тој е своевидна потврда на митот за историскиот континуитет и на наративот кој директно ги поврзува хеленската традиција и цивилизација со современиот грчки идентитет. Член 7 став 2 гласи: „Во однос на Првата страна, овие термини ја означуваат не само областа и народот во северниот регион на Првата страна, туку и нивните одлики, како и елинската цивилизација, историја, култура и наследството на тој регион од антиката до денешен ден“. Во овој контекст, особено внимание треба да се стави на терминологијата и конфузијата во врска со (пан)хеленизмот и елинистичката цивилизација (како што стои во македонскиот превод на Договорот). На можноста од внесување забуну со несоодветен или дипломатски речник предупредува Бојл (2019), а диференцијацијата низ историска призма ја појаснува Проева (2018).

Рохдевалд (2018, 589) со право укажува дека „ваквиот речник е во линија на позицијата на десницата во Грција, којашто ја замислува Грција како монојазична, монокултурна, монорелигиска итн., и првенствено како хомогена национална држава со наведен историски континуитет кој се протега назад до антиката – наратив кој ги исклучува граѓаните со словенско, муслиманско и албанско потекло во денешна Грција, како и отоманското минато во грчката историја (меѓу другото)“. Географска Македонија се протега на територијата на пет современи бал-

кански држави. Таа претставува и историска локација и центар на драматични и динамични транзитни рути на Балканот. Оттука, Рожденвалд заклучува дека сè што подоцна било опишано како етничко хомогено во овие општества е културна конструкција. Затоа, според него, најразумниот начин за замислување и анализирање на нејзините локални историски и социокултурни контексти е да се реферира на еден јазол на мрежи заплеткани во други контексти и социјални простори. Но, член 7 од ПД едвај одговара на поимот на Македонија како на јазол на мрежи. Наместо тоа, тој промовира примордијален поглед на националната особеност, барем кога станува збор за Првата страна. Тој експлицитно ги признава аспирациите на грчката држава врз античката хеленска традиција, но го посвојува и ексклузивното право врз античката традиција на сметка на сите други конкурентни регионални и национални идентитети. Така, грчката „измислена традиција“ е обликувана за да се вклопи во концепциите на модерната државност, додека истовремено силно се спротивставува на „измислената традиција“ на Република Македонија, која е помлада, но не и помалку легитимна.

Ваквите интерпретации фрлаат инаква светлина врз наредните два става од член 7, коишто имаат цел да ја ограничат поврзаноста на античката традиција само на денешната грчка држава: „Во однос на Втората страна, овие термини ја означуваат нејзината територија, јазик, народ и нивните одлики, со нивната сопствена историја, култура и наследство кои се особено различни од оние кои се наведени во член 7 став (2). Втората страна изјавува дека нејзиниот официјален јазик, македонскиот јазик, спаѓа во групата на јужнословенски јазици. Двете страни изјавуваат дека официјалниот јазик и останатите одлики на Втората страна не се поврзани со античката елинска цивилизација, историја, култура и наследство од северниот регион на Првата страна“ (конфузијата на термините хеленска и елинска е присутна и овде).

Официјалните и усогласени интерпретации на Атина и на Скопје го потврдуваат ставот дека ПД го потврдува ексклузивитетот на грчката држава врз античката македонска традиција. Во својот говор на пленарната седница во парламентот, пред гласањето за ратификацијата на ПД, Ципрас изјави: „Петтата работа што ја добивме, и којашто ја сметам за најважна, е дека грчката традиција и историското наследство од античката грчка Македонија се втемелени на најјасен, правно обврзувачки начин“. Никола Димитров (2018) јасно нагласи – во согласност со конструктивистичкото разбирање на нацијата – дека сите нации се конструкти. Интересно е што Грција долго време ја отфрла конструктивистичката концептуализација и токму поради тоа одбиваше да ги признае Македонците како етничка група или како нација (Cowan, 2000). Наместо тоа, таа тврди дека Македонците не се „вистинска“ нација, и дека нивниот јазик не е „вистински“ јазик, како и дека македонската нацио-

нална свест била „измислена“ од Тито. Зенакос (2018) е меѓу ретките грчки интелектуалци коишто се спротивставуваат на државната идентитетска политика. Тој укажува дека процесот на артикулација и разграничување можеби бил подолг, но дека македонскиот национализам постоел најмалку пет децении пред формирањето на Југославија во 1945 година. Оттука и заклучокот: ако се прифати конструктивистичката позиција и тезата дека секој национален наратив, во крајна инстанција, е „конструкт“, тогаш не може да се оспори ниту постоењето на македонскиот национализам и нација. Успехот на грчкиот проект за градење нација е резултат на одозгора наметната „грчкост“ на сите етнички групи, за сметка на нивните малцински права. На крајот, оригинално асиметричниот спор сега станува асиметричен и во уште еден аспект: македонската страна, наводно, го прифаќа конструктивизмот како своја позиција, додека сиот историски фолклор и романтичен национализам ѝ е препуштен на Грција.

3. Преспанскиот договор и македонскиот идентитет: етницитет, националност или ниту едно од двете?

Меѓу другото, ПД стана предмет на жестоки несогласувања во Македонија, и во врска со неговите идентитетски аспекти. Некои аналитичари сметаат дека со него Грција, конечно, го признала постоењето на Македонците, што е отстапка во врска со националниот идентитет. Опонентите сметаат дека идентитетот не треба, или поточно не смее да биде предмет на каков било билатерален или меѓународен компромис, кој е преточен во правно обврзувачки акт. Тие тврдат дека низ текот на годините, и конечно во самиот ПД, разликата во врска со името се трансформирала во разлики и преговори околу македонската историја, идентитет, јазик, култура, образование, политичко-правен систем, уставот и човековите слободи и права (Силјановска-Давкова, 2018, Ѓуркова 2018).

Поддржувачите на ПД тврдат дека токму член 7 е од есенцијално значење, поради тоа што го регулира правото на двете страни да го користат името, секоја страна на свој начин. Ова, со други зборови, имплицира дека секоја страна му дава сопствено и различно значење и тоа во контекст на својата историја, културното наследство и јазикот, како дел на нешто што го профилира идентитетот. Колозова (2018, 36) верува дека член 7 се потпира, односно претставува материјализација на принципот на самоопределување на идентитетот: „Со ова првпат од некој од соседите, дури и пред Бугарија, од Грција добиваме признание на идентитетско самоопределување. Се прави историски исчекор од двете страни во термини на некакви национални истории во регионот. Првпат, наместо во историски фолклорни и национално-романтичарски термини, идентитетот се детерминира во чисто политички термини“. Ав-

торката, која го брани политичкиот аргумент, но ги отфрла правните кон siderации, ги превидува следниве аспекти: прво, се прави конфузија во употребата на термините: индивидуално самоопределување, национално самоопределување и политички детерминиран идентитет. Грчката страна, наводно, прави отстапка во поглед на индивидуалното право на самоопределување во идентитетска смисла. И покрај прекршувањето на правата на сопствените граѓани со македонско етничко потекло, Владата не можела да ги превиди меѓународните конвенции кога станува збор за слободите на граѓаните од друга држава. Така, двете страни се сложиле дека етничкиот идентитет е чувство на припадност и лично самоопределување, коешто не може да се детерминира од страна на друг меѓународен субјект. Второ, националното самоопределување е нешто што е инхерентно на задолжителното меѓународно право (*ius cogens*). Според Меѓународниот пакт за граѓански и политички права, самоопределувањето е принцип којшто често се гледа како морално и законско право, односно дека „сите народи имаат право слободно да го определат својот политички статус и слободно да го остварат својот економски, општествен и културен развој“ (член 1). Евидентно, самоопределувањето подразбира признание за народите слободно да ги реализираат своите сопствени облици на култура и идентитет... од што следува дека овие народи имаат право да ја определат содржината на својата култура и идентитет, вклучувајќи го и колективното име (Reimar, 1995, 359). Правото на етничка и национална припадност и правото на идентитет е фундаментален принцип на меѓународното право, централен постулат на меѓународниот поредок. Бидејќи, постоењето на една нација ...претставува секојдневен плебисцит, исто како што постоењето на индивидуата е константна афирмација на животот (Renan 1996, 41). Македонците ја имаат експлицитно изразено својата волја и го имаат искористено правото на самоопределување како нација, најмалку, двапати: во 1944 и во 1991 година.

Интересен е феноменот на некои македонски професори кои драматично ги сменија своите академски позиции во поглед на прашањето на идентитетот, поради политички прагматизам. На пример, со своите ставови во врска со ПД, Шкарик (2018) ги напушта своите претходни мислења во поглед на прашањето за името и за Охридскиот договор: „Македонецот станува синоним за државјанството на сите граѓани на македонската држава, независно од нивната етничка припадност. Решение што досега не можевме ни да го замислиме, а камоли да го досегеме. Наведената новина претставува коперникански пресврт во однос на сегашната состојба. Наместо безлично, Договорот воведува македонско државјанство, како политички поим (демос). Таа новина, ако стане уставна категорија и ако ја прифатат сите наши етноси, особено Албанците, тогаш ќе дејствува кохезивно врз македонското општество. Ќе

се случи тоа што сега не се случува – Република Македонија ќе прерасне од ‘заедница на заедници’ во граѓанска држава, а мултикултурализмот во интеркултурализам“. Меѓутоа, и Колозова и Шкарик заборават дека дефинирањето на македонскиот идентитет во „чисто политичка смисла“ е најпроблематичната точка во досегашниот развој, поради длабоките поделби по етничка линија меѓу Македонците и Албанците. Моделот на споделување на власта воведен со уставните измени од 2001 година значеше *de facto* и *de jure* откажување од идејата за еден *demos* заради зачувување на мирот. Уставот го вгради во себе концептот на консоцијација на (најмалку два) демоса, *demosi*. Уставното пазарење од 2018 – 2019 година, пак, заврши со Преамбула во која е внесен и Рамковниот договор на инсистирање на албанските партии. Тоа само по себе зборува за степенот на подготвеност за редефинирање на бинационалната држава во граѓанска. Според член 2 од Уставниот закон, државјанството, македонско/граѓанин на Република Северна Македонија не ја определува ниту ја предодредува етничката припадност на граѓаните. Во практиката, меѓутоа, сите лични документи се издаваат согласно со волјата и барањето на граѓанинот во поглед на неговата/нејзината етничка припадност. Така, во практиката, член 7 од ПД станува бесмислен гледно низ призма на внатрешниот политички и правен поредок.

Соочена со силна внатрешна граѓанска опозиција, Владата постојано повторува дека ПД не само што го одбрал туку и го зацврстил македонскиот етнички и државен идентитет. Имплементацијата, сепак, покажува инаква слика. Официјалното толкување е дека определбата македонско/граѓанин на Република Северна Македонија се однесува на националноста сфатена како државјанство (граѓанска определба) наместо како етничка/национална. Во овој контекст, се цитира член 2 од Конвенцијата за државјанството на Советот на Европа, според кој „под државјанство се подразбира правната врска помеѓу лицето и државата и тоа не го определува етничкото потекло на лицето“. Но, овој аспект на ПД е дополнително појаснет на интернет-страницата на грчкото Министерство за надворешни работи (2019): „Договорот го дефинира само државјанството на граѓаните на соседната држава, што претставува правна врска меѓу граѓаните и државата. Освен тоа, БЈРМ и формално ѝ потврди на Грција, преку Меморандумот за разбирање од 16 јануари 2019 година, кој е правно обврзувачки за БЈРМ, дека употребата на терминот „националност“ во англиската верзија на ПД се однесува само на „државјанството“. Одговорот на прашањето за тоа дали Грција со ПД го признала постоењето на македонска нација или македонски јазик гласи: „Договорот не признава ‘македонски народ’ или ‘македонска нација‘“. Според некои мислења, високонконтроверзното прашање на националноста било решено на ингениозен начин. Проф. Сигирос признава дека ова решение било со цел да ги смири грчките грижи дека жителите на

соседната држава ќе се сметаат за вистински Македонци во историска смисла на зборот, но тој гледа огромен конфликтен потенцијал токму во овие две точки: „иако дипломатски ингениозен, Договорот дава храна за националистички аспирации“ (*Frankfurter Allgemeine*, 2019).

Уште во почетокот, толкувањето/имплементацијата на ПД создаде дополнителен проблем. Имено, постои евидентна инклинација во секојдневната употреба државјанството да се изведува директно од новото име на земјата, односно граѓаните на Северна Македонија, речиси автоматски, да се сметаат за Северномакедонци. Според некои аналитичари, ова би можело да доведе до дистанцирање на националниот од етничкиот идентитет, односно да создаде тенденција за креирање нов граѓански идентитет. Армаколас го кажува тоа сосема отворено: „Во процесот доаѓа до редизјанирање на идентитетот на идната генерација на Северна Македонија. Прашање е дали во модерниот период воопшто некогаш била преземана ваква драматична реориентација на националниот идентитет. Посебна поента е тоа што (северномакедонскиот) национален наратив сега се моделира во конверзација со Грција. Не знам дали Грците сфаќаат колку е добро ова. Замислете некој сосед да ви дојде и да одлучи заедно со вас како ќе ја перципираме нашата историја и идентитет. Наместо да ги гледаме како конкуренти, треба да признаеме дека тие, исто така, презедоа голем чекор со овој договор и да им помогнеме“ (Psaropoulos, 2019). Во стварноста, меѓутоа, ова не е ништо друго туку нова (наметната) форма на национален инженеринг. Освен тоа, треба да се прави разлика помеѓу формулирањето на еден идентитет низ процес на континуирано редефинирање согласно со околностите, што се случува буквално во секое општество, од создавање идентитет низ процес на наметнување или измама. Ваквите обиди низ историјата биле причинители на бројни идентитетски конфликти, а македонското прашање е само еден горчлив пример во низата.

4. Заклучок

Преспанскиот договор е повеќе од обичен билатерален договор. Договорот не може да се нарече компромис во вистинска смисла на зборот поради асиметријата на моќта кај договорните страни. Прашањата што се однесуваат на етничката и националната припадност беа и се инхерентни на секоја фаза од „спорот за името“: почнувајќи од неговите корени, преку содржината на Договорот, па до неговото толкување и применување. Анализата покажува дека тој излегол надвор од вообичаените правни рамки и стандарди, и пенетрирал и во културната сфера и во сферата на колективните и индивидуалните права и слободи. Оттука, анализата на ПД се соочува со есенцијален *contradictio in terminis*: проблемот со името не може да се дефинира, а уште помалку да се ре-

ши со правни средства. Наместо деконструкција и трансформација на длабокиот идентитетски конфликт меѓу Грција и Македонија, меѓународните посредници одлучија да му стават крај со наметнување договор, кој е крајно контроверзен и од аспект на домашното и на меѓународното право. *Stricto sensu*, според меѓународното право, државите не можат да имаат „идентитетски спорови“ со други држави, и ниту еден меѓународен правен акт не може и не смее да навлезе во определување на нечиј идентитет. Националните и државните идентитети се прашања во внатрешна јурисдикција и секое договорно или наметнато „решение“ е правно невалидно: идентитетите не се прашање на правна регулатива или преговарање, билатерално или мултилатерално. Геополитичкиот прагматизам, комбиниран со внатрешната социополитичка констелација (во која меѓуетничките односи имаат огромен удел), доведе до ситуација во која отстапки направи само македонската страна. Сосема е извесно дека Договорот ќе има огромни импликации врз уставните и политичките темели на заедницата, поради постојаното преговарање и преинтерпретирање на значењето на етницитетот и националноста и на внатрешен и на надворешен план. Оттука, може да се заклучи дека ПД не реши никаков идентитетски проблем – бидејќи таквите прашања не можат да се решат преку наметнување и со правно задолжителни механизми, чија валидност може лесно да се преиспита низ призмата и институциите на меѓународното право.

Литература

- BBC (2017). "The man who has focused on one word for 23 years". 2 August, достапно на: <https://www.bbc.com/news/magazine-40781213> (пристапено на 16 април 2019)
- Boyle, F. A. (2019). "Legality of the Prespa Agreement". *Dialogos radio*, достапно на <https://www.youtube.com/watch?v=ikCMV4qqViU&t=968s>.
- Cowan, J. (ed.) (2000). *Macedonia: The Politics of Identity and Difference*. London: Pluto Press
- Dimitrov, N. (2018). *Facebook live campaign #AskTheMinister with the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Macedonia*: <https://www.facebook.com/NDimitrovMK/posts/2229729550573785>.
- ELIAMEP (2012). Public debate on "The future of relations between Greece and the former Yugoslav Republic of Macedonia: What next?", 10 January, достапно на: <https://www.eliamer.gr/en/event/%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CF%8C%CF%83%CE%B9%CE%B1-%CF%83%CF%85%CE%B6%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%83%CE%B7-%CE%BC%CE%B5-%CE%B8%CE%AD%CE%BC%CE%B1-%CF%84%CE%B1-%CE%B5%CF%80%CF%8C%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B1-%CE%B2/> (пристапено на 16 април 2019)
- Frankfurter Allgemeine* (2019). "Umbenennung Mazedoniens: Griechisches Parlament verschiebt Abstimmung", 24 January, достапно на: <https://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/umbenennung-mazedoniens-griechisches-parlament-verschiebt-abstimmung-16006806.html> (пристапено на 16 април 2019)
- Greek Ministry of Foreign Affairs (2019). *Prespa Agreement – Answers to frequent citizens' questions*, достапно на: <https://www.mfa.gr/epikairotita/diloseis-omilies/sumphonia-ton-prespon-apaneseis-se-sukhnes-erotemata-politon.html> (пристапено на 18 април 2019)
- Janev, I. (1999). "Legal Aspects of the Use of a Provisional Name for Macedonia in the United Nations System", *American Journal of International Law*, vol. 93, no. 1.
- Kolozova, K. (2018). "The Agreement with Greece allows for political determination of the identity". In: *Identity Loss or Deliverance and Prosperity? – A project for deconstruction of nationalist narratives and fake news in the light of the solution of the Macedonian name issue*, Skopje: Civil.
- Marusic, S. J. (2018). "Nimetz Excludes 'Identity' Issues From Macedonia Talks". *BIRN*, February 1, достапно на: <https://balkaninsight.com/2018/02/01/identity-issues-not-part-of-macedonia-name-talks-nimetz-02-01-2018/> (пристапено на 1 мај 2019)

- Proeva, N. (2010). "Modern Macedonian myth as a response to the national myths of the neighbours (Albanian panillyrism, Greek panhellenism and Bulgarian panthracism)". *Zgodovinski časopis*, vol. 64, no. 1-2, 2010, p. 216.
- Проева, Н. (2018). „Кога политичарите решаваат научни проблеми“. *Нова Македонија*, 20 септември, достапно на: <https://www.novamakedonija.com.mk/mislenja/kolumni/%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%B0-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%B0%D1%82-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D1%80/>
- Psaropoulos, J. (2019). "Name row: Greece, North Macedonia have work cut out for them". *Al Jazeera*, 31 January, достапно на: <https://www.aljazeera.com/indepth/features/row-greece-north-macedonia-work-cut-190131080808299.html> (пристапено на 16 април 2019)
- Reimer, L. (1995.) "Macedonia: Cultural Right or Cultural Appropriation?". *University of Toronto Faculty of Law Review*, no. 53.
- Renan, E. (1996). "What is a Nation? (Qu'est-ce qu'une nation?)". In Geoff Eley and Ronald Grigor Suny, (eds.). *Becoming National: A Reader*, New York and Oxford: Oxford University Press.
- Rohdewald, S. (2018). "Citizenship, Ethnicity, History, Nation, Region, and the Prespa Agreement of June 2018 between Macedonia and Greece." *Südosteuropa. Journal of Politics and Society*, vol. 66 no. 4.
- Силјановска-Давкова, Г. (2018). „За Преспанскиот договор и пошироко“. *Нова Македонија*, достапно на: <https://www.novamakedonija.com.mk/wp-content/uploads/2018/10/3A-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D1%80%D0%B5%D1%88%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D0%B0%D1%82-%D0%BD%D0%B0%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8-%D0%BF%D1%80.pdf> (accessed on 16 April 2019).
- Shkaric, S., D. Apasiev and V. Patchev (eds.). *The Name Issue: Greece and Macedonia*. Skopje: Matica Makedonska, 2009.
- Шкарик, С. (2018). „Договорот со Грција и уставните промени“. *Res Publica*, 14 септември, достапно на: <https://respublica.edu.mk/blog/2018-09-14-08-02-16> (пристапено на 29 април 2019).
- Skopje 2014 Project and its Effects on the Perception of Macedonian Identity Among the Citizens of Skopje* (2013). Skopje: Institute of social sciences and humanities, достапно на: <http://www.isshs.edu.mk/wp-content/uploads/2017/05/1.-sk2014-eng.pdf> (пристапено на 16 април 2019).
- UPI. "Greece enforces port embargo against Macedonia", 17 February 1994, достапно на: <https://www.upi.com/Archives/1994/02/17/Greece-enforces-port-embargo-against-Macedonia/7311761461200/> (пристапено на 16 април 2019).

- Wiberg, H. (1993). "Societal security and the explosion of Yugoslavia". In: O. Wæver, B. Buzan, M. Kelstrup & P. Lemaitre (eds.), *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. London: Printer Publishers LTD, 1993.
- Zenakos, A. (2018), "Greece & Macedonia: negotiating history doesn't make it true", *Open Democracy*, 14 July, доступно на: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/greece-macedonia-negotiating-history-doesn-t-make-it-true/> (пристапено на 16 април 2019).